

УДК 725.6 – 053.7.011

Ю.В.Третяк,
кандидат архітектури,
доцент кафедри рисунка і живопису КНУБА

ПЕРЕТВОРЕННЯ АРХІТЕКТУРНО-МІСТОБУДІВНИХ ФОРМ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ ЗАКЛАДІВ

Анотація: у статті висвітлено проблеми еволюції та розвитку архітектурного середовища пенітенціарних закладів. Розглянуто методологічні засади, закономірності перетворень та критерії моделювання середовища виправного закладу як складної архітектурної системи, яка еволюціонує.

Ключові слова: пенітенціарний заклад, архітектурне середовище, система архітектурного об'єкта.

Дослідження архітектурного середовища виправних установ проводиться у рамках демоекологічного підходу, тобто пенітенціарний заклад представляється не як технічна система, а система взаємодії «населення» закладу (ув'язнені та персонал) і навколишнього матеріального середовища, відповідно дослідженням Г.І.Лаврика та М.М.Дьоміна. Такій підхід відкриває шлях до формування системних критеріїв якості архітектурного середовища виправного комплексу за допомогою визначення та порівняння рівня комфорту для засуджених та персоналу, рівня цілісного планування, режимних вимог до функціонування системи та витрат ресурсів [1, с. 486]. Недоліком нормативного підходу до дослідження еволюції архітектури пенітенціарного закладу є погано структурована система ціннісних характеристик архітектурного середовища, а структурно-функціонального підходу – жорстко детермінований кінцевий результат моделювання.

Первинна роль соціальної структури та її механістичний вираз у просторових архітектурних формах, на яку звертав увагу ще К. Лінч, привела до створення негативно вивернутих форм архітектурного середовища пенітенціарних закладів. Воно створювалося з метою підкорення людей, які засуджені до позбавлення волі, до специфічної соціальної упорядкованості з використанням засобів психічного пригноблення в'язнів. Такі наслідки ізоляції, як розгубленість, депресія, неможливість усамітнитися, втрата орієнтації у просторі та часі, є найбільш дійовими засобами дії на психіку людини через просторові форми середовища [5].

За думкою М. В. Шубенкова, проблеми дослідження закономірностей структурної організації архітектурного простору розподіляється на два напрями. Перший пов'язаний із закономірностями розподілу просторової

форми на окремі просторові чарунки, другий допомагає дослідити структурну організацію просторових зв'язків, тобто виявляє просторову розчленованість чи зв'язаність. Досвід проектування тюрем та пенітенціарних закладів виявив прийоми конкретних просторових компоновок, що копіювалися та пристосовувалися, але ми можемо їх назвати концептами-винаходами, взірцями або архетиповими моделями. Виявлення таких прототипових компоновок, вивчення їхніх якостей, залучення методів кількісної оцінки різних якостей надасть можливість визначити варіанти функціонально-планувальних та об'ємно-просторових рішень пенітенціарних комплексів нового покоління та гармонізувати їх архітектурне середовище.

Взагалі, архітектурне середовище виступає як складна багаторівнева і багатопарова система, яка розвивається та, за словами С. А. Шубовича, складається із декількох соціально і функціонально необхідних рівнів організації просторової структури. Пенітенціарний заклад, як об'єкт архітектурного середовища і складна еволюціонуюча система є складовою різних просторово-середовищних рівнів, які можна характеризувати як регіональний, міський та локальний. На регіональному рівні виправний заклад є ланкою державної територіальної мережі пенітенціарних установ різних типів і видів та входить до системи районного планування. Міський рівень передбачає тяжіння комплексу пенітенціарного закладу до міста і розміщення його у міській, приміській чи позаміській зонах. Локальний ієрархічний рівень передбачає формування архітектурного середовища виправного закладу через функціонально-планувальну, об'ємно- та предметно-просторову структури та організації.

Спостереження за динамікою розвитку архітектурного середовища пенітенціарних установ дає можливість зробити висновок про незмінність основи, завдяки якій його еволюція відповідає закономірностям та механізмам стадійного розвитку архітектури і містобудування взагалі. У цьому аспекті особливої уваги заслуговують дослідження про поступові та калейдоскопічні перетворення симетрії в історичному розвитку планувальних і просторових архітектурних форм, а також форм міського розвитку. Формування симетричних структур та утворення нових симетрій називають фундаментальними причинами і наслідками явищ гармонічного розвитку складних еволюціонуючих систем, однією з яких є пенітенціарний заклад [1].

Оформлення складної функції у такому середовищі веде до відхилення від суворо симетричної схеми. Відбувається перехід до дисиметрії, коли випадає старий чи з'являється новий елемент. Так, "Закони" Платона мали максимальну регламентацію усіх проявів людського буття та були спрямовані у майбутнє, тому радіальна структура платонівського ідеального міста

відображує розподіл населення на рівні угруповання. Ідеальна тюрма “Паноптикон” Д.Бентама, “програмна утопія”, за словами М.Фуко, мала центральносиметричну радіальну структуру і відображувала все бачність влади, що наглядає. Жорстокі соціальні утопії 19-го ст., такі, як Філадельфійська (1829) та Пентонвільська (1842) тюрми мали центральносиметричну структуру при єдиній функції. Більш рання Гентська тюрма (1772) мала дисиметричну планувальну організацію, яка передбачала розширення функцій ув’язнення та надавала можливість арештантам проводити вільний час у замкнених подвір’ях, куди виходили двері камер.

Комплекс будівель Ольгінського дитячого притулку працелюбства у С. Петербурзі (1897) та пенітенціарної колонії Метре для неповнолітніх у Франції (1895) мали спільні планувально-просторові риси: при симетричній структурі житлових та громадських будівель комплексу, план ділянки носив дисиметричний характер із переходом на ритм. Виправні заклади нового покоління, що були збудовані в останні 20 років, пройшли етапи від суворой симетрії (зірчаста тюрма Merogis у Франції) через дисиметрію (пенітенціарний комплекс De Grittenborgh у Нідерландах) до ритму (нова державна тюрма у Чилі) та евритмії (державна тюрма у Данії), і, далі, до утворення нової симетрії (рис. 1).

Отже, дослідження закономірностей еволюції планувально-просторового формоутворення пенітенціарних закладів виявилось у незмінності просторово-часових процесів у межах симетрично-ритмічних структур.

Відповідно тенденції уточнення визначень деяких архітектурних термінів та понять, за допомогою яких повинно здійснюватися дослідження еволюції середовищних об’єктів, таких, як пенітенціарний комплекс, можна виявити низку якісних та кількісних методів понятійного апарату [1, с. 488].

Функціонально-планувальна система пенітенціарного комплексу із «населенням» (ув’язненими та службовим персоналом), основними функціями та територіями для їх розміщення включає зони – концентровані та розосереджені - виробництва, проживання, культурно-побутового обслуговування, господарські та транспортно-комунікативні. Усі вони об’єднані у єдине ціле процесами функціонування, розвитку, зростання чи зменшення. Під функціонуванням можна розуміти взаємопов’язану зміну відповідно заданих нормативів характеру руху «населення» закладу у межах комплексу будівель та поза ним, який спрямовано на ефективне досягнення виправною системою поставлених перед нею соціальних задач. Динаміка змін цього руху у системі виявить розвиток кожного окремого виправного комплексу та їхньої мережі.

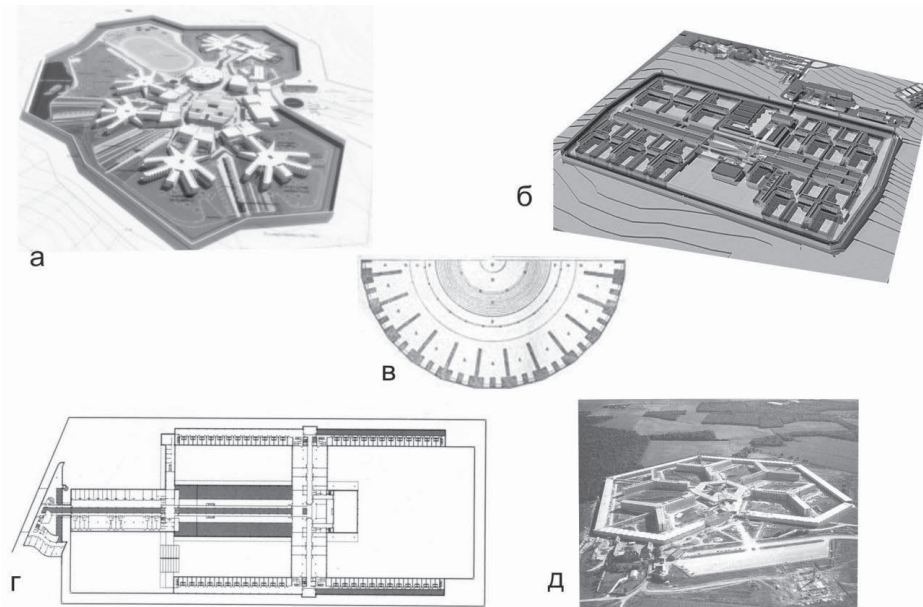

Рис. 1. Симетрично-ритмічна структура пенітенціарних закладів:
 а - державної тюрми у Данії, б – державної тюрми у Чилі,
 в – Паноптікону, г - комплексу De Grittenborgh у Нідерландах,
 д - тюрми Merogis у Франції.

Функціонально-планувальна організація виправного комплексу, за аналогією із дослідженнями містобудівних форм, визначається «встановленням впорядкованої супідрядності територіальних, функціональних та планувальних елементів до системи у цілому» [1, с. 488]. Отже, типи функціонально-планувальної організації комплексів визначаються через виявлення взаємозв'язків схем розміщення функціональних зон комплексу. Тип функціонально-планувальної організації у свою чергу формує характер взаємообумовленої поведінки «населення», елементів архітектурного середовища, природного та штучного оточення комплексу пенітенціарного закладу. Кожному типу функціонально-планувальної організації відповідатиме певний тип структури, яка може бути представлена у вигляді графічної та (або) математичної моделі [1].

Таким чином, встановлення типів інваріантних функціонально-планувальних структур може послужити формальною основою для подальшого розкриття соціально-економічного, містобудівного, планувального і

просторового змісту етапів формування і стадій розвитку архітектурного середовища виправних закладів різних видів. Але є очевидним, що систематизація функціонально-планувальних структур та організацій розкриватиме проблему формування і розвитку архітектурного середовища пенітенціарних комплексів тільки з одного боку. Виявлення просторових, предметних, образних, психологічно-символічних, ландшафтних складових середовища у аспекті їхнього просторово-часового розвитку потребує нестандартних методів та підходів у дослідженні.

Одним із багатьох шляхів дослідження змісту та складових архітектури пенітенціарних закладів як складної системи, що еволюціонує, є відношення до цієї системи з позицій системо-логічної доктрини, з одного боку, та фазового симетрично-ритмічного характеру розвитку, з іншого.

Розвиток об'єкту як системи може бути уповільнено-еволюційного чи прискорено-прогресивного характеру. Дослідження еволюції архітектурного середовища пенітенціарного закладу виявило циклічно-коливальний характер змін відповідно стратегії «збереження, уникнення, змін і досягнення схожості з нормативними чи аналогічними планувальними системами» [1, с. 94]. В історії розвитку архітектури виправних закладів, починаючи з середини 18-го століття і по сьогоднішній день, найбільш яскраво виявилися стратегії збереження і уникнення, що виявилось у періодичному створенні моделей ідеальних тюрем, які повинні були зберігати традиції та індивідуальність у цій галузі і водночас уникати будь яких стосунків із зовнішнім оточенням. Стратегія «досягнення схожості» виявилася у подальшому тиражуванні «ідеальних» моделей на протязі багатьох років та десятиліть.

Майже повна відсутність теоретичних пошуків і досліджень архітектури виправних будівель привело до того, що на протязі останніх двохсот років майже не відбулося планувальних та просторових перетворень архітектурного середовища, але зберігалася схожість із власними минулими станами і оточенням на основі збереження «індивідуального коду» - архетипової моделі тюрми.

Архетипові геометричні планувальні та просторові схеми об'єднують архітектурні споруди різних типів та епох. Геометричні, часто симетричні, форми, такі, як коло, хрест, квадрат, трикутник тощо, стали приймати за основу композиції та, за думкою А.Лосева, вважати «порождаючими принципами» формоутворення в архітектурі та містобудуванні [2]. Прикладів спів падання конструктивних та структурно-ритмічних рис в архітектурних та містобудівних «архетипах» різних часів і традицій можна привести безліч. Деякі з них були вже описані вище в аспекті симетрично-ритмічних та часово-просторових

перетворень, особливо схожість виявляється при порівнянні архітектури пенітенціарних закладів та форм ідеальних міст.

Архетипові моделі тюремних будівель 17-18 ст. та їхні сучасні прототипи нагадують ідеальні міста Т. Мора (1512), Ж. Перре (1601), Т. Кампанелли (1602), К. Леду (1775-1779) тощо. Ідеально симетрична, центрична чи радіально-центрична композиційна схема, ієрархічний розподіл «населення», регулярна структура житлових чарунок, упорядкованість (розосередженість чи сконцентрованість) функцій, наявність «огорожі» - все це наводить на думку, що пенітенціарний заклад є міні-містом зі схожими процесами розвитку, функціонування та динаміки (рис. 2). Отже, з'являється можливість використання, наприклад, методів симетрії, порівнянь та структурно-функціонального моделювання пенітенціарних закладів як аналогій міст та полісів, яка полегшується великим історичним, практичним та теоретичним досвідом проектування містобудівних систем.

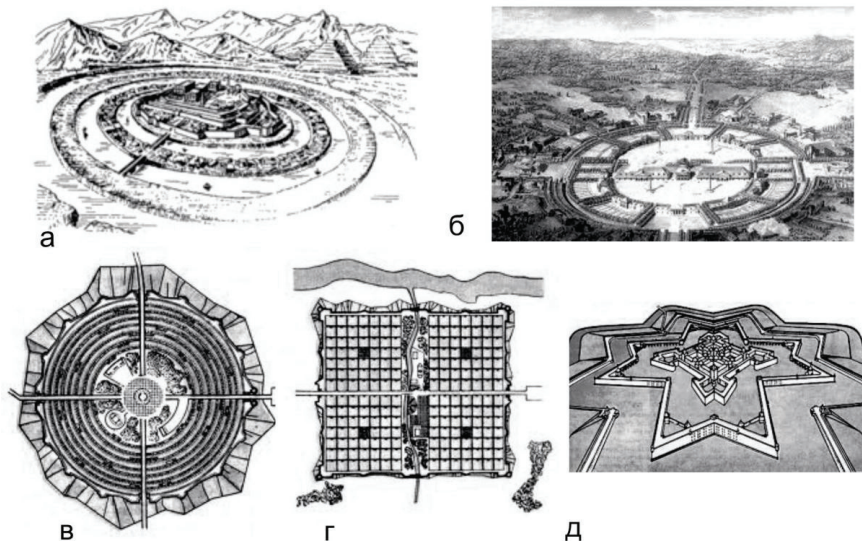

Рис. 2. Плани ідеальних міст: а – Платона, б – К. Леду, в – Т. Кампанелли, г – Т. Мора, д – Ж. Перре.

Симетрія може виступати як один з основних методів дослідження складних систем, що еволюціонують, бо є законом «... побудування структурних об'єктів, групою допустимих трансформацій, які зберігають структурну цілісність системи, що досліджується» [2, с 156]. Симетрія

архетипових схем виправних закладів пояснюється, можливо, раціональними методами «упорядкованого хаосу». Така модель архітектурної споруди є стійкою у просторово-часовому континуумі з причини наявності базової ідеї підпорядкованості об'єктивним умовам суспільства та режиму утримання як основі функціонування закладу. Дисиметричні планувально-просторові схеми пенітенціарних комплексів кінця ХХ ст., які ми можемо віднести до другої фази розвитку архітектурного середовища (симетрія - дисиметрія – ритм – евризмія), визначені як більш іррегулярні, нестабільні, мають образ, який контрастує з нормами соціальної організації утримання засуджених. Таким чином архітектори-проектувальники виявляли протест проти існуючих соціальних порядків та відношень з тими, хто є позбавлений волі. З іншого боку, за словами, архітектора М. Курокави, дисиметрія є ознакою традиційності. Інший видатний архітектор сучасності К. Танге стверджував, що для того, щоб «...превратить традицию в нечто созидательное, ее нужно подвергнуть отрицанию и в известном смысле разрушить. Ее нужно не канонизировать, а развенчать» [2, с. 284]. «Спокійна революція», за виразом М.Курокави, яка сприймає складність життя і всередині її шукає нові ракурси сприйняття, може стати за основу творчого моделювання архітектурного середовища пенітенціарного закладу нових типів.

Існуючі прототипи та перспективні моделі пенітенціарного закладу можна класифікувати за їх системо утворюючим змістом, сутність якого виявляється у встановленні критеріїв завершеності та потенціалу вдосконалення. Таким чином, «...різні види моделей утворюють власний еволюційний ряд шляхом поступового і прогресивного переходу від нейтрально-описових до концептуально-пояснюючих моделей через проміжні моделі, які стимулюють власне удосконалення...» [1, с. 99]. Отже, створюючи ідеальні моделі пенітенціарних закладів на різних рівнях від регіонального до локального, порівнюючи їх з існуючими системами та комплексами, можна визначити їхню завершеність чи можливість прогресивного розвитку (вдосконалення). *(Продовження буде).*

Список літератури:

1. Тимохін В.О. Архітектура міського розвитку. 7 книг з теорії містобудування. – К.: КНУБіА, 2008. – 629 с., 158 іл.
2. Смолина Н.И. Традиции симметрии в архитектуре – М.: Стройиздат, 1990. – 344 с.
3. Гутнов А.Э., Глазычев В.Л. Мир архитектуры: Лицо города. – М.: Мол. гвардия, 1990. – 352 с.

4. Третьяк Ю.В. Виправні та адаптаційні центри для підлітків (архітектура і функціонування). – К.: Видавець Надтока О.Ф., 2008. – 120 с.
5. Шубенков М.В. Человек и пространство // Архитектура и современные информационные технологии. Электронный ресурс – www.marhi.ru/AMIT/2009

Аннотация

В статье отражены проблемы эволюции и развития архитектурной среды пенитенциарных учреждений. Рассмотрены методологические основы, закономерности преобразований и критерии моделирования среды исправительного учреждения как сложной эволюционирующей системы.

Ключевые слова: пенитенциарное учреждение, архитектурная среда, система архитектурного объекта.

Annotation

The problems of evolution and development of architectural environment of prison's establishments are reflected in the article. Methodological bases are considered, conformity to law transformations and criteria of design of environment of attendance center as a difficult evolving system.

Keywords: prison's establishment, architectural environment, system of architectural object.